

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Ս. ՅԱՐՄԱՐԵԱՆ

III

Մահմեդական և հեթանոս աշխարհը շատ հին ժամանակներից զրաւել է քրիստոնէութեան բազմաթիւ քարոզիչներ, որոնք ալլ մոքով ոգււորած լանձն են առել ահագին նեղութիւններով գնալ հեռաւոր արեւելք: Քանի ալլ քարոզիչներին ոգևորողը գաղափարն էր, նրանք, ի հարկէ, ոչ մի չաճասիրական ձգտում չէին կարող ունենալ: Այժմ զրանց տիպը փոխւել է, այժմ առաջ են եկել, ալսպէս ասած, արիստոկրատ քարոզիչներ, որոնք իրենց նախորդ՝ առաքեալների բոլորի ոտերը մէջքի չաւն ու ձեռքի գաւազանը մոռացած, իրենց սկզբնական, մահմեդականների մէջ քրիստոնէութիւնը տարածելու մոքքից հրաժարւած, սկսել են քրիստոնեաներին քրիստոնեայ դարձնել: Այս տեսակներից են և Պարսկաստանում բուն զրաւ բողոքականները, սոքա էլ եկել են մահմեդականութեան մէջ քրիստոնէութիւն տարածելու, և իսկ այժմ եռանդով գործում են քրիստոնեայ հաւերի և ասորիների մէջ:

Աստուծոյ բողոքականները պատկանում են ամերիկական պրէսբիտերեան (երիցական) եկեղեցուն, որը Շոտլանդիայից, իրենց ասելով, անգլիացիների հետ անցել է Ամերիկա: Սրանց կրօնական արարողութիւնները կատարողը երէցն է, որը արտաքինով ոչնչով չի զանազանում հասարակ մահկանացուներից: Նրէցը ձեռնադրւում է եօթը նշանաման երէցներից և ապա իրաւունք է ստանում կատարել խորհուրդները, որ երկու են՝ մկրտութիւն սրսկմամբ և հաղորդութիւն երկու տեսակով, ալսինքն զինի և հաց առանձին:

Աստուծոյ սրանք կենդրոնացած են գլխաւորապէս Թաւրիզում, Սալմաստում, Ուրմիում և Թեհեւանում: Բացի սրանցից Սպահանում կան անգլիական եպիսկոպոսական եկեղեցու ներկայացուցիչներ: Ատրպատականում բողոքականները գործում են հաւերի մէջ, իսկ Ուրմիում ասորիների:

Միւս տեղերի բողոքականները գործունէութեան հետ մօտ ծախօթ չլինելով մի քանի տեղեկութիւններ կը տամ թաւրիգի բողոքականների մասին: Թաւրիգում սրանք ըստ երևութիւն բաւական ընդարձակ գործունէութիւն ունին: Ըստ երևութիւն եմ ասում, որովհետեւ առաջին անգամից աչքի են զարնում սրանց շքեղ ժողովարանը, տղայոց և օրիորդաց դպրոցները, լսարանական ընկերութիւնը և այլն: Բայց երբ մօտիկից է մարդ ծանօթանում, տեսնում է, որ այս բոլորը իլլիստրացիա է, իսկ իրականութեան մէջ գրանք երբէք չեն համապատասխանում թաւրիգում եղած բողոքական հասարակութեան չնչին քանակութեանը: Բողոքական ընդհանրք, էթէ չեմ սխալում, սրանց դեռ չէ չաջողել ունենալ տեղացիներից, այս բանը խոստովանում են հէնց քարոզիչները: Ընդհանրում հալը բողոքական է, մայրը ոչ կամ որդին է դաւանում, կամ ընդհակառակը: Ասում են, որ ուրբեր էլ իրենց ցանկութեամբ դարձել են նրանց համալսարանի, չէ անգամ, չէ պատահել, որ մահաւան բողոքիչ չկանչեն հալ քահանայ և մեղալ չգան: Իսկ ժողովարան չափ քչերը կրօնական ջերմեւանդութիւնից զրդւած են չաճախում: մեծ մասամբ ժամանակ անցկացնելու համար, անչափահասներին սորիպամբ են դնում, իսկ ոչ-բողոքականները երբեմն դնում են ախտեղ եւրոպական երգեցողութիւն և ֆիսհարմոնի լսելու: Ամեն կիւրակի երեկոյ սրանք ունենում են կրօնական ժողովներ, ուր դարձեալ չաճախում են ոչ ախորժակով, իսկ դահլիճը մեծ մասամբ լցնում են տեղական երիտասարդութեան պարապ ներկայացուցիչները, որոնք սիրում են մի կերպ ժամանակ անցկացնել:

Այս բոլորից պարզ երևում է, թէ ինչ անբնական բան է սրանց արածը: Ախար ինչ միտք ունի քրիստոնեակն քրիստոնեալ դարձնել: միթէ իսկապէս սրանք համոզւած են, որ իրենք աւելի լաւ քրիստոնեաներ են, քան իր ազգային եկեղեցին չաճախող պարզ հալը: Այս որ սարսափելին է՝ սրանք ձգտում են ազգային ոգին սպանել, մարդու «երկնքի քաղաքացի» դարձնելով և աշխարհային ունալն բաներից հեռու պահելով: Ամեն տեսակ չարիքի դէմ սրանք մի տեղ ունին միայն. «աղօթենք», անսրանց հնարը: Մինչև անգամ առանց քաշելու քարոզում են, որ Տաճկաստանում աչքան հալեր կոտորւեցին, որովհետեւ լաւ քրիստոնեաներ չէին, իսկ ըստ ոմանց, Ասորւած աչքան սիրեց հալերին, որ չը թողեց երկրի վրալ մնալու, ալ տարաւ իւր մօտ: Տեսնում էք, ընթերցող, որ Լուսէրի այս չաջողները ոչնչով չեն զանազանում միջնադարեան օրսկութեաններից, որոնց դէմ իրենք էին մի ժամանակ բողոքում: Ազգայնով սրանք իրենց հետեւողների մէջ մեռցնում են ինքազարգացման, ինքնավարանութեան ամեն մի ձգտում:

Ժողովարանում լինում է՝ քարոզ, երգ և աղօթք—երբեմն հալերէն, երբեմն թուրքերէն, թուրքերէն քարոզ լինում է մի քանի թուրք ուն-

կընդիրներին և սակաւաթիւ ասորի հաւատացեալներին համար: Մինչև այժմ սրանք մի թուրք հերետոյս են ունեցել միայն, նրան էլ մահմեդականի մոլեռանդութիւնն է մեռացրել: Ասենք դա հասկանալի է, որովհետև մահմեդականը չի կարող թուլ տալ, որ մինը իսլամը ուրացած ընդունէ պիղծ վարդապետութիւնը:

Ասեցի, որ բողոքականները այստեղ ունին երկու ուսումնարան՝ տղայոց և օրիորդաց: Ուսումնարանները 5, 6 տարւալ կուրս ունին: Տարօրինակ է սրանց դասաւանդութիւնը, Փոքր երեխաներին անգամ, այսինքն առաջին և երկրորդ տարին, զբաղեցնում են հինգից վեց ժամ օրական. և այդքան ժամերը լցնելու համար, սորիպած են առաջին, երկրորդ և երրորդ տարւալ աշակերտներին աշխարհագրութիւն դաս տալ, իհարկէ տարրական ձևով: Գասը առաւօտեան սկսում է համարեա մի ահագին ժամերգութեամբ, որ 15 բողոքական երգում են մի հոգևոր երգ—ապա ուսուցիչներից մինը կարդում է մի գլուխ աւետարան աշխարհաբար, բաւական ժամանակ բացատրում է աշակերտներին դրա բովանդակութիւնը, որ լսում են իհարկէ շատ քնքրելով միայն,—դրանից չետոյ հետևում է մի աղօթք—ապա աշակերտները խմբով աւետարանից անգիր մի գլուխ են ասում և նոր ջրում են դասարանները:

Որպէս զի զաղափար տւած լինիմ սրանց հոգևոր երգերի մասին, բերեմ մի կրօն:

Հաւատքս քեզ կը նալի,	Թող քու շնորհիդ անհուն
Ով զառն գողցօթալի,	Ընէ սիրտս հաստատուն,
Փրկիչ, ի մի՛ն	Նախնածս վառէ.
Ձայնիս մօրիկ ըրէ՝	Մահամբդ իս կը փրկես.
Իմ մեղքս, Տէր, քաւէ,	Ուստի բոցի մը պէս
Ըլլամ ես չաւսմ հեփէ	Իմ սէրս սաստկապէս
Միայն քուիլն:	Վառիլ կարծէ. և ալլն:

Ահա այսպիսի երգեր են երգում ծերերից սկսած մինչև 8, 10 տարեկան երեխաները միասին Ֆիսո արմոնի ձայնակցութեամբ:

Սկսում է պարապմունքը, որ տևում է $1\frac{1}{2}$ ժամ անընդհատ, և բաժանւած է երկու մասի. պարապում են զանազան առարկաներ կամ նոյն ուսուցիչը կամ ուսուցիչը փոխում է: Այդ անընդհատ երկու դասից չետոյ լինում է 15 բողոքական հանգիստ, որից չետոյ դարձեալ նոյն ձևով երկու դաս: Սրանից չետոյ մի ժամ հանգիստ ճաշելու համար. էլի երեք դաս (իւրաքանչիւրը $\frac{3}{4}$ ժամ, որոնցից երկուսը դարձեալ անընդհատ են) և դպրոցը արձակում է: Ուրեմն, աղօթքն էլ հետը հաշւած $3\frac{1}{2}$ ժամաւ պարապմունքի միջոցում $\frac{1}{4}$ ժամ միայն հանգիստ կալ:

Բայց որդեղից են սրանց աշակերտները? Թաղիղի հալոց դպրոցները ըստ երևութին միջոց չպիտի տան նրանց աշակերտներ ընդունելու:

Բալց... բողոքականները ձրի են ընդունում, երբեմն էլ տալիս են զեռ-
դասական պիտոլք: Նորերս միայն սկսել են չնչին վարձ ստանալ: Ուրեմն
բնական է, որ չունեողները նրանց մօտ կը տան իրենց որդոց, Նթէ Թաւ-
րիզի հայոց ուսումնարանները աւելի ապահով լինեն և ընդարձակ, ալ-
կնքն հնարաւորութիւն ունենան չմերժել խնդրատուններին տեղի պակա-
սութեան և թոշակի պարճառով, պիտի կարծել, որ բողոքականների ու-
սումնարանը կը զրկուի իր աշակերտների մեծ մասից: Նրանց աշակերտ-
ների միւս մասն էլ հայոց ուսումնարաններից զանազան պարճառներով
դուրս արւածներն են: Այսպիսով համոզմունքով իրենց զաւակներին բո-
ղոքականների մօտ տուող ծնողներ չառ ջիշ են: Ուրեմն չկալ մի դասա-
կարգ, որի համար «բողոքական» զպրոցը անհրաժեշտութիւն լինէր,
առանց որի անկարելի լինէր կառավարել:

Բողոքականները ունեն և լսարանական ընկերութիւն: Սրանց ընկե-
րութիւնը հայոց ընկերութիւնից պակաս բեղմնաւոր է. ամիսը մի անգամ
են սրանց հրապարակական դասախօսութիւնները տղալոց զպրոցի դահ-
լիճում, իսկ երկու շաբաթը մի անգամ մասնաւոր տներում անդամների
համար միայն: Թէ հրապարակական և թէ միւս դասախօսութիւնների
նիւթը բազմադասակ է, և, ինչպէս հայոց մէջ, վերջում նիւթը ենթարկուում
է հրապարակական քննադատութեան և վիճարանութեան: Դասախօսու-
թիւններ անում են և ոչ բողոքական անձնաւորութիւնները: Բալց ալս-
տեղ էլ կրօնականութիւնը իւր գործը կատարում է: Նթէ բողոքական-
ներից է դասախօսը անպարճառ նիւթը վերջում ալս կամ ալն կերպ
կը կապի կրօնականի հետ, իսկ եթէ դասախօսը բողոքական չէ, վիճաբա-
նութիւնների ժամանակ բողոքականներից մինն ալդ բանը կ'անի: Այսպէս՝
սրանցում իսկական հանճարը կամ տաղանդը կրօնական հաւատքի հետ
անանջադ մի բան է. երբ խօսում են կեանքի և մահան մասին «գիտու-
թեան տեսակէտից», գալիս են ալն եզրակացութեան, որ անմահ է նա,
ով Աստուծոյ մէջ է ապրում, իսկ մեռնում է նա, ով Աստուծոց հեռւանում
է: Նրբ խօսում է սեփականութեան ծագման մասին, խնդիրը բերում
կանգնեցնում են ալնտեղ, որ սեփականութիւն կարող է ունենալ բանա-
կան արարածը, մարդը միայն, ալն էլ բարոյական մարդը, իսկ անասուն-
ները սեփականութիւն չեն կարող ունենալ, որովհետեւ բանական արա-
րածներ չեն: Նրբ խօսում է պարտից գրականութեան մասին, ալն
կարծիքն է չալոնում, որ պարսիկ բանաստեղծները մի բարձր բան
չէին կարող արտադրել, որովհետեւ նրանք ճշմարիտ հաւատացեալներ չէին:
վերջապէս խօսում են աշխարհիւս եօթն հրաշալիքների մասին, մինը փորձ
է անում Պօղոս առաքեալի գործունէութիւնն էլ նոյնպէս հրաշալիք հա-
մարել, և ալս տեսակ ուրիշ չադ բաներ: Հրապարակական դասախօսու-
թիւններում գոնէ, մարդ կարծում էր, թէ ալս կրօնականութիւնը մէջ չէր

չեն նաև թէ ինչ պատիւներ տւին Բագում և ուրիշ քաղաքներում աչդ պարոնին: Յանկարծ դա նշանակում է Սալմաստում քրիստոնեաների դատաւոր: Բոլորն էլ չափազանց ուրախանում են ի նկատի առնելով նրա անձնաւորութիւնը: Բայց բանից դուրս է գալիս, որ այս պարոնը ամենքին անցնում է իւր կեղեքումներով: ամեն մի գէպքից օգտւելով տուգանքի է ենթարկում զիւղերը: մինչև անգամ մարդկանց ընտանեկան վէճերի մէջ է մտնում և ամեն առթից օգտւելով՝ սրանից-նրանից գումարներ է կորզում:

Սալմաստեցոց այս թշուառութեան վրայ աւելացրէք և այն, որ դարձանք քրդերի արշաւանք է սպասւում:

Բոլորն ի հարկէ չիշում են նախանցեալ տարւաչ արշաւանքը Շարաֆ-բէգի քրդերի վրայ: Քրդերը ի հարկէ աչդ չեն մոռացել և մրաժնում են վրէժ առնել Սալմաստի հայերից: Պարսից կառավարութիւնը զօրք չունի Սալմաստում: Է, ունենալ էլ, ինչ կարող է անել պարսիկ զինուորը քրդին: Միակ բանը, որ սարսափեցնում է քրդերին և չեղէ պահում արշաւանքից, դա Սալմաստի զանազան զիւղերում հաստատւած մի քանի քաջ գաղթականներն են: Այս գաղթականներից մինը մի քրդի ճակատին դաշնունով խաչ է կորում, իբրև նշան այն բանի, որ քրդերը չը պիտի համարձակւին մուրք ունենալ Սալմաստ: Եւ իրաւ քրդերի ոտքը արդէն կորել էր Սալմաստից: Բայց առաջին նամակումս գրւած 9 գաղթականների կոորդրածից չեղող քրդերը համոզւելով, որ հայերն էլ են հալածում նրանց, սիրտ են առել և կամաց-կամաց փորձեր են անում Սալմաստ մտնելու: Անցեալները 40—50 քուրդ չարձակւել էին Մահլամ գիւղի վրայ, բայց չորս հալ քաջ զինւած գաղթականներից ընդդիմադրութիւն տեսնելով հեռացել էին, այն ինչ միւս զիւղերից բաւական բան չաջողցրել են տանել: Այսպիսով Սալմաստի հայերը կարող են տուժել իրենց անխոհմտութեան համար: